

УДК: 37.013.73

Анджей ГЖЕГОРЧИК
Andrzej GRZEGORCZYK
(Poland)

СПРОБА ЗМІСТОВОГО ОПИСУ СВІТУ ЦІННОСТЕЙ ТА ЇЇ ЕТИЧНІ НАСЛІДКИ¹

У роботі представлено нарис компактної системи філософської етики, що спирається на психологічно-феноменологічне проникнення в структуру людських цінностей. Продовжуючи традицію раціоналістичної філософії Львівсько-варшавської школи, автор робить методологічні розрізнення: опису, оцінки та норм і вимог, — а також розглядає проблему психологічного тиску. На відміну від традиційного стилю етичних трактатів, автор строго розрізняє опис як основу наукового тексту, опис та оцінку — як етичного та опис, оцінку і тиск — як педагогічного чи пропагандистського, вибираючи, суто етичний стиль викладу, обмежений описом і оцінкою. Для реєстрації автор вибирає так звані «аутоелічні» цінності, а також бере до уваги зв'язок між відчуттям цінності та відчуттям її відсутності (потреби), який є одним із принципів реєстрації. Класифікація цінностей здійснюється за принципом їхнього поділу на цінності вітальні та цінності духовні. До неї автор додає класифікацію цінностей згідно людської чутливості, ділячи їх на цінності власної структури, зв'язків з іншими людьми та зв'язків з позалюдським оточенням. У контексті поданої раціоналістичної системи етики, автор обговорює проблему ідеалізму, реалізму та утилітаризму, а також значення символічного мислення, що виражається у вигляді так званих «постанов».

На основі зроблених класифікацій автор формулює основний ієрархічний закон та розглядає конкретні ситуації, які ілюструють його дотримання та порушення (як, наприклад, ситуації перевершення вітальних позицій та ситуації девальвації духовних цінностей), а також формулює низку так званих «ситуативних правил» морально доброї (етичної) поведінки. Друкується зі значними скороченнями.

Ключові слова: опис, оцінка, норма, тиск, вітальні та духовні цінності, класифікація, ієрархічний закон, ситуативні правила.

¹ Перекладено Олегом Гірним за виданням: Grzegorzczak A. Próba treściowego opisu świata wartości i jej etyczne konsekwencje. — Warszawa.: Zakład Psychologii PAN — Wrocław: Ossolineum. — 1983. — 91 s. Публікується зі скороченнями. (пер.)

Передмова

У цій книжечці я хочу дати певне представлення системи філософської етики, що спирається на психологічно-феноменологічне проникнення в структуру людських цінностей.

[...]

Незважаючи на нарисовий характер презентації, маю враження, що подаю нарис послідовної та компактною системи, яку можна обстояти у рамках раціонального мислення, базованого на наукових даних і науковій методології в такому обсязі, в якому це є можливо у цій царині.

Я не порушую всіх життєво важливих тем, а щодо деяких із тих, які порушую, не даю виразних вказівок щодо поведінки. Проблема: «як жити?» для кожної людини завжди становитиме джерело індивідуального творчого розмірковування. Інша людина (читаний автор) може допомогти, але не звільнить від розумового зусилля. [...]

Розділ I. Вступні методологічні проблеми

Розрізнення опису й оцінки

Першим розрізненням, яке треба зробити одразу, є розрізнення опису й оцінки. «Х ударив У-ка» – це опис. «Х скривдив У-ка» – це оцінка. Психологи розрізняють у структурі нашого пізнання дві сітки: сітку описових понять і сітку оцінних схоплень. Здається, що певна оцінювальна чутливість характеризувала людей із найдавніших епох, можливо ще перед формуванням артикульованої мови. В теперішній стадії людства оцінки виражаються в дуже багатий спосіб через поведінкові вчинки (наприклад, через плескання чи вклоняння комусь), через мовні конструкції, в яких закладено оцінки («взяв хабаря», «осоромився», «збрехав»), та передусім через оцінки, виражені прямо («погано зробив», «добре зробив»), а також через норми та вимоги («треба допомагати слабшим»).

Оцінки і норми та вимоги

Норми та вимоги заслуговують особливої уваги, бо в них, окрім оцінки, міститься певний психологічний тиск (натиск), сформований усіма ситуаціями, в яких висловлюються накази, вимоги та нормативні речення. Наказова форма звертається, зокрема, до тих ситуацій у дитинстві, коли її вживання було пов'язане з привчанням чи примушуванням дитини до певної дії. Вживання наказової форми запускає, таким чином, ті механізми слухняності, які в житті кожної людини творяться в період дитинства. (Однак, може запускати також механізми впертості та спротиву.) Якщо абстрагуватися від функції натиску, наприклад, заповідь

«не вбивай», можна вважати рівнозначною з оцінкою «вбивство є погане», або з побажанням «хочу, щоб ти не вбивав» чи «хочу, щоб ніхто не вбивав». Отже норма – це, зазвичай, оцінка або тиск. Елемент оцінки належить до пізнавальної сфери. Тому здається, що в рамках пізнавальних розважань, ми повинні надалі зосередитися виключно на оцінках, як специфічних складниках етики. Тому я унікатиму зворотів «повинен», «повинно». [...] **Чинення тиску належить до стилістики пропаганди чи виховання, і у філософському трактаті не повинно мати місця.** [...]

Основи теоретично прийнятої стилістики

Відомі з історії етичні трактати, зазвичай, є мішаниною трьох речей: 1) опису, 2) оцінки, 3) тиску. Інформуючий опис належить до науки. Опис і оцінка складають етику. Натомість, опис, оцінка і тиск разом можуть бути цінними як педагогічний твір. Межі тут розмиті, але сутністю європейського інтелектуалізму є розмежування. Відрізнення опису й оцінки було зроблене давно і у львівсько-варшавській школі належить до рудиментів думки. Я хотів би до цього додати розрізнення оцінки та тиску. Кожна оцінка містить елемент натиску, але може його містити більшою або меншою мірою. [...] Якщо тиску може бути менше або більше, то це означає, що це є чинник, окремий від оцінки та від опису.

Також і сучасне мовознавство відрізняє три функції мови: дескриптивну, експресивну та імпресивну. Імпресивна функція полягає у вчиненні тиску на інших людей, у напрямку [спонукання] розпочати чи припинити якісь дії, або зайняти визначені позиції. Ця функція реалізується як через спеціальні модальності (звороти: «повинен», «мусить» і т.п.), так і через псевдо-описи («це належить до невід’ємних людських прав», «це – твій обов’язок»), а також деколи через сам стиль мовлення.

[...] Пропоноване мною подання [етики] є спробою написати етичний трактат, який не містив би елементів тиску, чи містив би їх якнайменше. [...] Гадаю, що той тип нарації, який я хочу випробувати у цьому творі, є так само цінний, як і всі інші методологічні взірці мислення: дедукція в математиці, емпіричні узагальнення в експериментальних науках. Твір, написаний згідно певних вимог мистецтва, відкриває нам істину про структуру людського мислення. Методологічна чистота є елементом мислительного порядку, який становить окрему пізнавальну цінність.

[...] я стою на позиції, що автор трактату має лише полегшувати читачеві здобувати власні оцінки та послідовно їх упорядковувати. Він може пропонувати свої оцінки та показувати зв’язки, але не замінити індивідуального відчуття, що саме те і те я відчуваю як цінне чи цінніше від чогось іншого.

Оцінки себе та інших

З методологічної точки зору тут виникає ще проблема зв'язку оцінки моєї поведінки та поведінки інших людей. Вона має той аспект, що по одному уявляється оцінка власної поведінки, а по іншому – оцінка поведінки інших. Себе ми знаємо відносно добре не з погляду на механізми, які нами керують, а з погляду свідомих інтенцій. Ми можемо легко оцінити виявлення нами поваги, справедливості чи доброти – достатньо усвідомити свої мотиви: чи хотів я когось образити, скривдити і т.п. Можна сказати, що емпіричний сенс моральної оцінки вчинку стосується насправді тільки власного вчинку. Так як сенс спостереження, що щось є зелене чи блакитне, стосується насправді тільки мого бачення кольорів, а про інших людей ми лише домислюємося, що вони бачать схожим чином, так само вислів, що якийсь учинок є морально добрий, в основному сенсі стосується тільки моїх учинків, хоча колись мені були переказані загальні норми. Але, якщо ці норми були цілком свідомо прийняті, то вони по одному повинні впливати на автентичні оцінки моєї поведінки, і по іншому – на оцінки поведінки чужих. Про себе ми можемо сказати, чи ми поступили морально зле. Про інших ми повинні говорити лише, що вони поступили у шкідливий для когось спосіб. Та, зазвичай, ми не знаємо, чи це дійсно було їхнім наміром. Часто можемо тільки здогадуватися. Тут слід підкреслити не тільки гіпотетичність судження про моральну цінність чужої поведінки. Також і сам сенс оцінного вислову є інший. «Він поступив морально зле» може означати лише те, що я припускаю, що він має такі самі як і я моральні відчуття, і в рамках своїх відчуттів так оцінює свій учинок (або міг би оцінити, якби над ним замислився), як оцінював би цей вчинок я на його місці, а я оцінив би його як поганий (керований, наприклад, відсутністю поваги, несправедливістю чи відсутністю доброти). Таким чином, вислову «він поступив морально зле» належало б приписувати сенс, схожий на сенс вислову «він теж бачить траву зеленою». Приписування іншого значення може бути методологічно невиправдане, може також бути творенням певної ідеалістичної фікції.

Керування своїм життям: спонтанність і контроль

Проблемою «як жити?» займаються різні школи життя. Європейські автори, попри різниці між ними, мають спільне (принаймні якесь традиційне у європейській думці) інтелектуальне ставлення до світу, суттєвими елементами якого (ставлення) є: називання та опис кожного явища, творення у міру можливості простої та однорідної понятійної структури і включення до неї всіх пізнаних явищ. [...]

У проблемі керування своїм життям, ми маємо здати собі звіт із певної двоїстості... життя, протилежні крайнощі якої означаються термінами «спонтанність» і «контроль».

Спонтанність означає піддавання себе якомусь механізмові свого життя, без повного над ним контролю. Такі моменти часто виникають у житті кожної людини. Кожне переживання має в собі щось спонтанне. Споживаючи їжу, ми піддаємося інстинктивному, а частково завченому автоматизму розгризання, розтирання, смакування та ковтання їжі. Під час ходьби ми піддаємося завченому механізмові руху ніг. Проте, з іншого боку, здається, що коли ми йдемо уважно, наприклад, гірським тереном, тоді кожне напруження м'язів підлягає контролю. Довжина кроку, сила відштовхування, сила натиску на окремі частини стопи – все виявляється дозованим у свідомо модульований спосіб.

Більше спонтанності міститься у пасивних видах поведінки, таких як споглядання природи чи витворів мистецтва. Наша активність зводиться тоді до зосередження своєї перцепції на сприйнятті певних вражень. Сутністю переживання є, натомість, пасивне піддавання враженням, асоціаціям і увчленням, що їх підсовує наше сприйняття. Вся наша активність полягає тільки в тому, щоб інтенсивно дивитися, не піддаватися побічним асоціаціям, зосереджуватися на споглядуваній речі.

З цього погляду, міжперсональні контакти у різних людей мають різну структуру. Різні люди у різний спосіб і різною мірою панують над своєю суспільною поведінкою. При цьому існує серйозна різниця у контролі між суспільними та, наприклад, еротичними вчинками. В суспільних контактах неприємні досвіди, зазвичай, досить швидко змушують індивіда до ауторефлексії та контролю. У цій сфері доросле оточення передає молоді, передусім, певну мову, яка дає змогу аналізувати вчинки, та формує цією мовою низку натисків, які (навіть, коли схилиються до спротиву) спричиняються до свідомого керування своєю поведінкою. Ситуація еротичних вчинків – інша. Вони з'являються пізніше, ніж елементарні суспільні вчинки, у момент, коли вплив старшого покоління вже є дещо слабший. Також і з огляду на інтимність цих переживань, у момент їхньої появи не існує відповідної мови, в якій еротичні вчинки і переживання могли б бути проаналізовані і піддані інтелектуальному контролю. Отже, через відсутність, серед іншого, інтелектуального знаряддя, ці переживання меншою мірою підлягають ауторефлексії та контролю. До цього долучаються також кілька інших причин, результатом яких часто є те, що багато людей мають тільки дуже загальний контроль над своїми еротичними вчинками. Поточна мова у цій царині буває, зрештою, дуже неточна. Певна огульність і розмитість понять слугує тактовності та інтимності. Говориться, наприклад, що молоді люди «ходять разом», фліртують або

закохані. Члени подружжя закохані, або ні. Любов, флірт, зрада для багатьох людей – це майже увесь запас понять із цієї сфери. При цьому, головне їхнє застосування полягає не в модулюванні еротичних переживань, а у прив'язуванні індивіда до суспільних інституцій, таких як заручини, подружжя чи проституція. Ця відсутність витонченості та тенденційності, або й узагалі репресивність поточної мови, є одним із чинників, які схиляють (як можна припускати) багатьох молодих людей до виключення свого еротичного життя з-під інтелектуального контролю.

Говорячи загально, структура пізнання не завжди є центральним полем переживань. Здається, що у деяких людей свідомий контроль часом не охоплює деяких сфер. [...] Людина також може жити одночасно у двох структурах: багато вербалізований і не пов'язаний зі щоденною поведінкою ідеологічної структури, та дуже убогій практичній структурі, що оперує зовсім іншими поняттями. Буває теж, що одна структура життя (наприклад, еротична) формується майже без інтелектуального контролю, спираючись на інстинктивні механізми.

В суспільному житті трапляється ще різновид табу – проблеми, про які не говорять, через їхню дражливість чи безнадійність. Ми витісняємо їх зі свідомості, і нам часто бракує для них відповідної мови. Ми не хочемо, наприклад, ясно помічати того, що нас узалежнює і, обмежуючи нашу свободу, ніби зменшує нашу екзистенцію.

Отож, згаданий європейський інтелектуалізм полягає, серед іншого, в тенденції все називати, все оцінювати і над усім у своєму житті мати контроль. [...] Однак, із іншого боку, інтелектуальний контроль не полягає у цілковитому позбутті спонтанності. Навпаки, правильний контроль є також певною спонтанністю: є піддаванням себе своїм оцінкам, які народжуються в нас. [...]

Розділ II. Реєстр людських цінностей

Поняття цінності

Основні види психічних переживань вимагають, передусім, емпіричної вказівки. При формальному трактуванні вони часто є первинними термінами. Зарахування якогось поняття до первинних термінів, звичайно, нічого не пояснює. Цінностями, зазвичай, називається те, що люди цінують. Говорячи дещо точніше: цінністю у даний момент для особи X є те, що особа X у цей момент цінує. Тому, первинним я вважав би відношення: X цінує предмет (або стан і т.д.) А. Наприклад, повертаючись голодний додому, я по дорозі купую хліб. Цей факт я можу описати, кажучи, що в даний момент хліб здається мені чимось дуже цінним. Зате, виходячи після обіду на прогулянку, я не маю схильності зупинитися

біля пекарні. Я також ціную гарну музику, контакти з цікавими людьми чи справедливі суспільні відносини в країні чи місці роботи. Про всі ці речі я можу також сказати, що я їх прагну. Деякі речі (як хліб) ми цінуємо радше тільки у певні моменти. Інші, абстрактніші, які полягають більше у певних відношеннях між предметами (як наприклад справедливість), ми можливо цінуємо завжди. Деколи цінуємо кілька речей, які перебувають між собою у колізії. Буває, що цінуємо А і Б, але в практиці вибираємо А, а Б регулярно занедбуємо. Це не обов'язково значить, що ми Б не цінуємо. Можливо, ми якимось цінуємо Б, але певний психічний механізм (над яким ми, можливо, взагалі навіть не пануємо) спричинює те, що ми вибираємо А. Буває навіть, що те, що ми вибираємо, ми цінуємо значно менше від того, що занедбуємо. Між тим, як хотілося б жити, і тим, як живеться насправді, буває серйозна різниця. Тому, нелегко подати біхевіористську характеристику того, що для кого є справді цінне. Якщо хтось щось цінує, то, зазвичай, принаймні уявляє собі ситуацію, в якій міг би це вибрати, прагнути чи жадати. Прагнення, хотіння, пожелання і цінування мають те саме ядро. Ми описуємо їх також, наприклад, дещо іншою мовою як: свідомо активізація, що спрямовує діяння. Уявлення чи ідея того, що нас активізує та спрямовує наше діяння, ми називаємо цінністю або благом. Давніше говорили більше про блага, тепер частіше вживається слово «цінність».

Потреба опису структури цінностей

Наше оцінювання різних речей утворює складну структуру. Бувають оцінки сильніше і слабше сполучені з діянням, як це ми щойно зауважили. Погляньмо також на наші бажання. Щось красиве ми зазвичай хочемо споглядати, а на речі бридкі – принципово дивитися не хочемо. Але ці правила мають винятки. Деколи ми дивимося та хочемо дивитися на речі глупі чи принизливі, які нас актуально зацікавлюють, а потім про це шкодуємо. Зазвичай, ми хочемо пережити добрі стани, а погані – радше воліємо, щоб вони нас оминули. Ми б хотіли також мати істинні знання та переконання, тобто такі, що узгоджуються зі станом речей. Ніхто не хоче свідомо перебувати в омани, хоча деколи волів би певних речей не бачити. Нова інформація часто псує нашу внутрішню стабілізацію, викликає прикрість, яку психологи вважають наслідком так званого «когнітивного дисонансу». Нова інформація часто вимагає від нас зусилля, яке інтегрує нашу структуру пізнання. А здійснення додаткового зусилля ми часто відчуваємо як обтяжливе.

Ми хочемо, щоб усі поступали шляхетно, а тому хочемо самі бути шляхетними, хоча нам часто буває важко на це здобутися. З давніх-давен люди скаржаться, що хочуть поступати інакше, ніж поступають. Вони в

принципі є доброзичливими до інших, але часом впадають у гнів, вибухають [люття] і шкодують про це. Хочуть працювати сумлінно, але часом піддаються лінощам і потім чують огиду до себе. Запустити в собі певний, раніше завчений, або менш чи більш спонтанний (навіть інстинктивний) механізм – це теж певний учинок, якщо стосується свідомої поведінки. Тому можна сказати, що, коли хтось лінувався – значить хотів лінуватися. Якщо принижував когось, то в цей момент хотів принизити.

Отож, людські прагнення часто є непослідовні. Тому, якщо сенс позитивних понять «добро», «краса», «істина» ми хочемо пов'язати з тим, чого прагнемо, то треба сказати [...], **що добре є те, чого ми у деякі моменти прагнемо.** Гарне – те, що ми часом переживаємо. А істина – те, що ми деколи хочемо знати. Проте, вислів «цінності є тим, що ми часом хочемо здобути» – не описує достатнім чином ні їхньої суті, ні структури. Зв'язок із поведінкою, який ми скорочено називаємо непослідовністю чи неоднорідністю поведінки, можна вважати також взаємним накладанням чи інтерференцією двох різних ієрархій цінностей. [...]

Цінності та їх відсутність, два аспекти явища

Людина прагне до одних речей і уникає інших. Одні відчуває як цінні для неї, інші – як їй противні. Звідси, реєстрацію оцінки можна провести за принципом протиставлення відчуття цінності – відчуттю її відсутності. Цінним є насичення їжею, та, можливо, сильніше ми відчуваємо відсутність ситості у вигляді відчуття голоду. Відчуття голоду є, водночас, прагненням ситості. Переживання відсутності [чогось] можна також назвати переживанням потреби [цього чогось], оскільки переживання відсутності відразу пов'язується з прагненням заспокоїти цю відсутність. Від переживання відсутності треба відрізнити знання про відсутність, яке не обов'язково пов'язане з прагненням її заспокоїти. Наприклад, хтось знає, що для організму потрібні вітаміни, та в даний момент не має охоти їсти фрукти. Ми займаємося ситуацією, коли переживання відсутності одночасно є переживанням прагнення заспокоїти [цю] відсутність і при цьому переживання відсутності не ототожнюється з переживанням цінності, оскільки є можливість редукції переживання відсутності через компенсаторну поведінку, яка не дає повного переживання цінності. (Наприклад, редукція голоду через тривале жування певних рослин не дає тієї сатисфакції, що споживання добрих страв; редукція сексуальної напруги через відвернення уваги, мазохістські чи інші дії теж не дає того переживання цінності, що й статевий зв'язок...)

Поточна мова може давати певну перевагу одному з цих аспектів, скажімо, аспектові відсутності. Термін «голод» здається сильніше закоріненим у мові, ніж термін «ситість». Подібно є у випадку прагнення

знання. Міцно закоріненим у мові є термін «цікавість», який означає усвідомлення незнання чогось і одночасне бажання осягнути стан знання. Цінності ми найбільше пізнаємо через їхню відсутність. [...]

Поділ цінностей

[...]

Найважливіша проблема поділу – це розрізнення на дві групи цінностей: вітальні цінності і духовні цінності. Суттю цього розрізнення є аналогія між людськими вчинками, спрямованими на цінності, названі вітальними, та вчинками тварин – які... викликають зовнішній наслідок, схожий на зовнішній наслідок, викликаний прямуванням людей до досягнення цих цінностей. У випадку цінностей, названих духовними, подібність до тваринних вчинків є значно менша, або майже ніяка.

Приклад 1. Людина відчуває голод і тоді [...] споживає їжу. [...] через численні аналогії у поведінці, аналогії станів стравоходу та станів головного мозку, ми можемо судити, що тварина відчуває щось подібне на людський голод і, ..., тоді теж споживає їжу. Тому ситість (насичення) ми зараховуємо до вітальних цінностей, [...].

Приклад 2. Людина порядкує оточення, розставляє речі згідно певних геометричних ліній, просторових відношень і прикладних зв'язків. Вона може впроваджувати порядок у кожен сферу свого оточення і в будь-який час. Інші тварини творять просторовий порядок тільки у певні періоди (побудова гнізда чи нори), чи в дуже обмеженому обсязі. [...] Мавпи можуть щось знічев'я збудувати з брусків, поставити стілець на стіл, аби дістати їжу, та це не буде тривкий елемент організації оточення. [...] Звідси, якщо відкинемо інстинктивну поведінку побудови гнізда чи нори, то відчуття цінності порядку іншим тваринам, окрім людини, важко приписати. Тому порядок ми зараховуємо до духовних цінностей.

Відчуття цінності моєї ситості та видимого порядку – це мої безпосередні відчуття цінностей. Крім того, певні речі я можу оцінювати опосередковано через співчуття. На цій основі я ціную ситість когось, кому співчуваю у його голоді. [...] Крім цих двох видів, можна вказати цінності ще абстрактніші – ті, що визнаються інтелектуально. Свою ситість я ціную безпосередньо. Ситість людей, яким я здатен співчувати – ціную опосередковано. А ситість людей, яких не люблю, яким емоційно не співчуваю, я все ж можу вважати чимось добрим із моральних міркувань. [...] Таким чином, спираючись на безпосереднє відчуття цінностей, ми творимо собі інтелектуальну візію цінних станів речей цілого світу чи його фрагментів. [...] Але, все, чого я бажаю (навіть у найчуттєвіший і примітивний спосіб) теж є цінністю і може бути предметом свідомого прагнення й інтелектуального порівняння з найвеличнішими речами.

Тому, на відміну від інших авторів, я не хочу звузити світ цінностей лише до вищих чи духовних цінностей, а пропоную розрізнити вітальні і духовні цінності, як це робилося зі стародавніх часів. [...]

Вітальні цінності стану тіла

Людина цінує ситість і страждає від голоду, спраги, як і від переїдання [...]. Крім цих переживань, до цінностей, які відчуються як сигнали певної рівноваги у нашому тілі, належить кілька інших переживань: відчуття потрібного тепла, якому протиставляється холод і спека; відчуття чистоти шкіри, якому протиставляється сверблячка, почуття липкості чи поганого запаху; почуття здоров'я, відпочинку, сили і справності м'язів, яким протиставляється почуття немічності, сонливості, втоми та болю; особливі почуття, наприклад, статевого напруження (яке дехто сприймає як сильне організмове переживання, порівняне з хворобливими переживаннями чи болем) та статева розрядка — як повернення до здоров'я та нормальності організму.

Вітальні цінності зв'язків із іншими [людьми]

Сексуальне заспокоєння чи його відсутність ми сприймаємо, передусім, як певний аспект зв'язку з іншою людиною. Позитивна цінність полягає у зв'язку з іншою особою. [...] Еротичний екстаз може реалізуватися у дуже різних вчинках. Його елементи можна виявити не тільки в пестошах чи поцілунках, але навіть у дрібному кокетуванні. [...] Світське життя великою мірою полягає у поступовому дозуванні та задовольненні себе різними дрібними елементами еротичного екстазу, поєднаними з іншими цінностями. На цьому базується культура [...] переживань, протилежністю яких є брутальність і примітивізм.

Окрім статевого зв'язку, також і батьківський зв'язок сприймається як цінність, яка полягає в індивідуальному відношенні до конкретної іншої особи. Інші біологічні цінності зв'язків з іншими не обов'язково відносяться до вибраних індивідів, вони можуть часто перестрибувати з індивіда на індивіда, або стосуватися колективу. Такими є цінності домінування та цінності ідентифікації зі спільнотою.

Під цінністю домінування я розумію почуття зверхності над іншими [...]. Прагнення підпорядкувати собі інші особини того самого стада зустрічається серед більшості стадних тварин. Конкуренція у цій сфері призводить до бійок — справжніх чи ритуальних, після яких особина (зазвичай найсильніший і найрозумніший самець) стає керівником стада. [...] Подібно люди цінують свою першість у згуродженнях і не люблять опинятися у «темному кутку». Б'ються за владу та високі посади. Стараються забезпечити таку систему правління, яка увічніює їхню перевагу

на довший час. [...] Дуже дбають про почуття своєї важливості та свого авторитету. І ніхто не любить, коли інші ним нехтують.

Цінність ідентифікації зі спільнотою отримують, головню, через розрізнення «своїх» і «чужих». Позитивні оцінки «своїх» протиставляються негативним оцінкам «чужих». Виникає солідарність зі «своїми» та ворожість щодо «чужих». Часто саме щойно через контраст із чужими ми доходимо до відчуття спільності з тими, які є близькі. [...] Відчуття власної окремішності зміцнює зв'язок зі «своїми». [...] Відсутність відрізнення себе від інших часто прикро відчувається як втрата своєї ідентичності – навіть узагалі як анулювання свого існування. Відрізнення себе від інших є захистом від розчинення у «ніякості», у неокресленості. Зі «своїми» ми хочемо переживати спільноту. Якщо свої не наділяють мене спільнотою, то я переживаю осамітнення, відкинутість, ізольованість чи відчуження. [...]

Ідентифікація у стадах і ворожість між стадами виступає, звичайно, серед тварин, які живуть стадним життям. [...] Відомі також численні прояви недобррозичливості стада до індивідів, які відходять від норми своїм виглядом (чорна вівця, альбіноси, інваліди) чи поведінкою. Серед людей теж не завжди є безпечно потрапити у середовище чуже расово, мовно, культурно, релігійно чи з точки зору політичних поглядів, які діють ідентифікаційно. У людей роль ідентифікатора часто виконує символ, доктрина, оперування певною кількістю стереотипних гасел. Людина організовує підтвердження своєї цінності за допомогою значно багатшого апарату переживань, але результат у вигляді певного психічного забезпечення своєї інтегральності може бути схожий. [...] Цінність особистих зв'язків: ідентифікація, дружба чи ворожість, – стосується людей близьких, з якими ми вже маємо певний контакт. Далекі люди часто залишаються знеособленими, їх можна зарахувати до зовнішніх ситуацій.

Вігальні цінності зовнішньої ситуації

Здобуття благ для себе і «своїх» означає досягти певної зовнішньої ситуації, окреслюваної як безпека, якій протиставляється почуття загрози. Безпека означає також відсутність страждань і смерті. Та, оскільки для існування та не-страждання нам потрібні певні блага, тому безпека завжди поєднується з володінням. При цьому про безпеку ми дбаємо, зазвичай, у рамках множини людей, яких поєднує спільний інтерес. Важливим елементом безпеки є володіння ресурсами або територією. [...]

Для почуття позитивної зовнішньої ситуації, яка не ототожнюється цілковито зі зв'язками з іншими екземплярами нашого виду, належить також почуття свободи діяння, власної експансії та успіху, яким проти-

стоїть почуття розгубленості, залежності, неможливості діяти, загального заніміння життя. [...]

Почуття своєї експансії та успіху ми часто гарантуємо собі через домінування над іншими, але не тільки. Панування над речами, над своїм тілом чи психікою, різного роду досягнення [...] дають почуття власної справності та успіху. Всі досягнення ми можемо, вочевидь, порівнювати з досягненнями інших людей. [...] Тому кожна життєва подія і кожен елемент зовнішньої ситуації може, таким чином, бути предметом почуття своєї вищості відносно одних та нижчості відносно інших.

Цінність свободи та можливості експансії пов'язана з цінністю життєвого комфорту та справності. Легке та справне виконання завдань, ясність мислення, влучність асоціацій, добра пам'ять і координація рухів, вміле використання знарядь, злагоджена колективна робота, – все це життєво цінні умови діяльності, які дають безпосереднє задоволення. Їх можна визначити як певний психологічний комфорт внутрішньої та зовнішньої ситуації...

Деякі цінності стоять на межі між сферою біологічних цінностей і сферою цінностей духовних. Наприклад, цінності приватності чи інтимності, відсутність яких викликає почуття сорому чи збентеження, можна розуміти як різновид безпеки... [...]

Духовні цінності

Ці цінності я поділяю на: естетичні, пізнавальні, моральні та онтичні (нумінічні). Естетичні цінності, можливо, мають генетичний зв'язок із сексуальним переживаннями. [...] Але тепер...генетичний зв'язок естетики з еротикою...вже не помітний. [...] Оцінка краси має в собі щось, що перевершує чуттєвість. Перцепція гармонії великого мистецького твору має інтелектуальний характер, хоча її помічання не завжди може бути таким інтерсуб'єктивно доступним, як це є у випадку інтелектуальних цінностей, якими займаються науки. Естетичні цінності означають назвами: краса, гармонія, порядок, величність. Їм протиставляється бридота, разючість, безлад, хаос, приземленість, поверховість. [...]

Порядок є на межі естетичних та пізнавальних цінностей. Переживання останніх, це, передусім, переживання цінності збагачення свого знання новими відомостями, особливо відомостями, яких бракує, відсутність яких у структурі знання викликала явний дискомфорт або утруднювала діяльність. Прагнення збагатити своє знання називається цікавістю. Цікавість буває безкорислива, тобто не пов'язана з біологічним інтересом індивіда чи групи. Цю рису мають усі духовні цінності. [...] Здобуття інформації (чи понятійної структури), яка порядкує інші, вже наявні знання, ми теж переживаємо як цінність. Різновидом упо-

рядкування знань є пояснення певного явища. Почуття загадковості – це почуття відсутності пояснення. Наше знання збагачується також через зростання впевненості.

Моральні цінності мають певний зв'язок із біологічними (наприклад, батьківською опікою, солідарністю стада), але мають загальніший характер. Моральні цінності вчинків ми підтягуємо під певні загальні підстави: повагу до інших, справедливість та доброзичливість (доброту, любов). Їм протиставляється презирство, несправедливість (егоїзм) і байдужість (або злість і ненависть). Моральні цінності стосуються ставлення до кожної людини – не тільки до членів власної групи, і в цьому сенсі заслуговують назви безкорисливих. [...].

Цінності, названі тут онтичними (нумінічними), ... я охоплюю окремою групою, бо вони стосуються позицій щодо дійсності в цілому. У людей, які вірять у існування релігійної дійсності, ці позиції проявляються, передусім, як позиції щодо дійсності, яка перевершує дійсність цього світу. До цієї групи цінностей можна зарахувати насамперед смирнення щодо дійсності, як чогось, що має сенс, багатший, ніж той, що ми визначили чи збагнули. Хтось, хто визнає, що чогось не розуміє, що помилився або що погано поступив, що повинен був зробити інакше – тим самим визнає, що він не є мірою всіх речей. Такій позиції протиставляється пиха – позиція, яка не допускає думки, що щось поза мною може надати сенс тому, що зі мною діється. [...] Схожою на смирення є надія – позиція, що сенс речей у своїй суті не є для нас ворожий, навіть тоді, коли не є повністю зрозумілий. Протилежну позицію, яка бачить навколо тільки ворожість і знищення, можна назвати позицією розпачу. Серед онтичних цінностей можна ще виділити позицію гармонії та згоди на існування, як позицію фактичної включеності у сприйманий сенс дійсності. Їй може протиставлятися позиція бунту, неприйняття дійсності, життя у постійній претензії до оточуючого світу. Поняття гармонії, прийняття та протилежні їм: дисгармонії, претензії та бунту, – вимагають коментаря. Визнаючи цінними перші з них, я, тим не менш, не підтримую позиції уникати будь-яких конфліктів і нічому не противитися. Та, я вважаю, що в основі кожної боротьби за покращення [стану речей] має лежати не ненависть до цього світу, а якась форма любові до нього, його акцептації ... У цьому сенсі бунт ніколи не може бути тотальною незгодою на дійсність. З тотального неприйняття світу може народитися лише самогубство [...].

Онтичні позиції проєктуються також на ставлення до інших людей. З позицією надії та віри у глибший сенс пов'язана, наприклад, довіра до інших, терпляче зношування чужих (і власних) недоліків, прагнення примирення. Таким чином, названі вище онтичні (нумінічні) пози-

ції впливають на відчуття етичних цінностей, полегшують діяння, що випливають із доброзичливості (поваги та любові), такі як пробачання, визнання своєї провини, принесення вибачення, прагнення до згоди. У людей, які вірять у трансценденцію, вони ведуть до автентичної релігійної поведінки.

Вихідним пунктом визнання своєї провини є, зазвичай, співчуття, яке нам каже, що ми когось скривдили. Проте, у визнанні своєї помилки міститься також подолання власної пихи, визнання своєї недосконалості, а відтак констатація, що я не є мірою всього, але існує міра ніби наді мною, що дійсність у якомусь сенсі мене перевершує. [...] Якщо дійсність може мати сенс, який мене переростає, то я не повинен нав'язувати всім ті мірки, які сам вигадав. Можу допустити поведінку інших, яких не розумію чи не поділяю, але пошаную їхню волю, бо я у жоден принциповий спосіб не є чимось більшим за них.

Моральні цінності

[...] Пізнавальні цінності стосуються, передусім, пізнавальних переживань... Істина та впевненість є структурами знання індивідів. Естетичні цінності стосуються предметів, сприйманих оцінюючим суб'єктом. [...] Моральні цінності можуть бути розміщені одночасно у кількох планах. З морального погляду ми оцінюємо як цінне, однаково – і переживання індивідів, і міжперсональні стосунки у малих і великих множинах. У цьому сенсі ми оцінюємо також множини людей та інституції.

Принципове значення мають мотиви (інтенції) та вчинки окремих людей. Вони є причиною добрих чи поганих міжперсональних стосунків та інституцій. Але найбільшим благом здається певний моральний стан суспільства – те, що в ньому панує, наприклад, справедливість і повага до кожної людини. Проте, цей стан складається, передусім, із моральних актів окремих індивідів. Ці акти можуть бути охоплені у формі інституцій, але інституції діють не інакше, як через підданих їм чи діючих у їхніх рамках індивідів. Отже, передусім, приписування моральної цінності слід віднести до вчинків людських індивідів. Серед них я б виділив акти трьох видів: акти справедливості, акти поваги, акти доброти.

Актам справедливого розподілу протиставляються акти, що надають комусь привілеї, наприклад тому, хто сам [щось] роздає – це є егоїзм роздавальника; акти, що надають привілеї його близьким – це груповий егоїзм (непотизм, кумівство); акти, що надають привілеї індивідам-зверхникам – це лакейство (сервілізм).

Актам поваги протиставляються акти приниження, зневаги, знеславлення, ображення. Важливим різновидом поваги є визнання чие-

їсь доброї волі та прохання вибачити за зневагу, приниження чи завдану кривду.

Актам доброти протиставляються акти ворожості, злості, ненависті, заздрості та помсти. Важливим елементом доброти є пробачання зазначених кривд, стримування досить природного бажання реваншу чи злості.

Якщо вчинки багатьох людей є добрими (у зазначеному вище сенсі) актами, тоді міжперсональним стосункам у даному суспільстві чи в даній групі людей ми приписуємо позитивну моральну цінність. Моральну цінність міжперсональних стосунків можна також звести до аналогічних трьох вимірів:

- стосунки поваги та визнання, а також протилежні їм стосунки нехтування, зневаги чи інструментального (оречевлювального) трактування інших;
- стосунки справедливі та протилежні їм стосунки несправедливі, наприклад, поділ на класи привілейовані та класи, використовувані привілейованими;
- стосунки доброти, жертвовності та опіки і протилежні їм стосунки байдужості чи ворожості.

[...]

Основним для всіх моральних актів є переживання співчуття – специфічно людське переживання, яке складається з: а) знання своїх потреб, усвідомлення проявів цих потреб і обставин їх заспокоєння; б) помічання аналогічних проявів і обставин у інших людей чи тварин; в) рефлексії (через аналогію) на тему переживань іншої людини (чи тварини): «він – голодний», «йому також боляче»; г) визнання рівнорядності власної та чужої потреба; д) постанова заспокоїти чужу потребу так як власну.

В усіх актах морально доброї поведінки це переживання є вихідним пунктом. Зі співчуття народжується безкорислива допомога іншому – і коли він є кимсь близьким, і коли кимсь далеким. Зі співчуття виникає трактування іншого нарівні зі собою... Морально цінним є те, що у поведінці окремої людини народжується зі співчуття. Морально цінним є такий стан міжперсональних стосунків, у якому люди співчують одне-одному, не чинять одне-одному кривд, шанують себе взаємно і рятують одне-одного від нещастя.

Хочу ще раз підкреслити описовий характер всіх цих оцінних тверджень. Іntenцією цього розділу було зареєструвати все те, що люди цінують як найосновніші та елементарні блага. [...] Мені здається, що в цьому розділі я реєструю всі елементарні почуття цінностей, але класифікую їх згідно власного поділу.

До моральних цінностей зараховують вірність. Вірність прийнятим правилам, ідеалу чи особі, як дотримання даного слова чи згідність по-

ведінки з деклараціями та очікуваннями – це моральна цінність, яка ... лежить на межі естетичних цінностей. Вона є чимось на кшталт порядку – видом внутрішньої чи життєвої гармонії... Послідовну поведінку ми часто окреслюємо, як перебування «в порядку», а деколи навіть як поведінку «гарну». А непослідовну поведінку окреслюємо як «негарну» чи «не в порядку».

Споживання цінностей, підготовчі дії, інституції

Споживацькими переживаннями називаються моменти, в яких ми безпосередньо відчуваємо цінності. Це будуть, наприклад, момент споживання їжі, момент еротичного екстазу, мить зрозуміння якоїсь істини, мить пробачення, споглядання красивого твору мистецтва. [...] У першій таблиці, окрім самих назв цінностей (та їхньої відсутності) є також назви споживацьких дій, тобто дій, безпосередньо пов'язаних з відчуженням цінностей, а значить таких, у тракті яких людина щораз сильніше відчуває цінність (або щораз слабше відчуває її відсутність). Такі дії можна назвати безпосередньою реалізацією цінностей. Крім того, тут подано назви дій, які опосередковано полегшують цю реалізацію або становлять інституціоналізовану форму прагнення до цих цінностей. Врешті подано також інституції. Адже, більшість цінностей людина осягає через дії в рамках визначених суспільних інституцій... Наприклад, споживання їжі оточене заходами гігієни чи товариської атмосфери ..., та попереджується діями з вироблення, доставки та розподілу продуктів харчування. [...]

Всі усталені в культурі інституції та інституціоналізовані дії завжди реалізують не одну, а кілька цінностей... [...]

Розділ III. Таблиці цінностей

Після обговорення реєстру людських цінностей, ми зіставимо їх у вигляді двох таблиць, що полегшують запам'ятовування та подальші аналізи. Діяння та інституції, які реалізують цінності, наведені тільки для прикладу. Ці приклади мають підказувати, що все людське життя можна описати як процес реалізації цінностей. [...]

У таблиці духовних цінностей є рубрика нищівних діянь, якої немає у таблиці цінностей вітальних, хоча нищення вітальних цінностей також має місце. Однак, структура нищення вітальних цінностей є складніша. Зате, щодо цінностей духовних зустрічаються діяння, які справляють враження чистого нищення. [...] ця частина таблиці має виконувати завдання звернути увагу на те, що існує явище нищення цінностей, тобто домена зла...

[...]

Цінностями я від початку називав те, що люди цінують саме по собі, а не як засіб для чогось. Якщо цінностями ми назвемо все, що люди цінують, тоді треба розрізнити цінності *аутотелічні* і *не-аутотелічні*. Аутотелічні – це якраз ціновані самі по собі. Я займався аутотелічними цінностями, причому такими, які мені здаються елементарними. Бо можуть існувати аутотелічні цінності складні, які є зліпком елементарніших. Те саме стосується «негативних» цінностей, таких як: помста, радість від чужої невдачі, садизм, радість від нищення, від обманювання когось, від поневолення когось. Отож, я стверджую, що, хоча перелічені вище дії чи позиції можуть цінуватися, та вони цінуються не самі по собі, а з огляду на інший вид сатисфакції... Родова помста належить до колективних амбіцій. Уміння помститися доводить велич репрезентованого роду. Вона означає справжню перемогу, а значить різновид домінування однієї (сильнішої чи справнішої) групи людей над іншою. Щось подібне виступає у сатисфакції від обману. Людина, якій вдається обдурити іншу людину, вважає себе справнішою, хитрішою, а загальніше – ціннішою від свого противника у грі, яка між ними виникла. Відтак, в обмані можна бачити підтвердження своєї цінності. Те саме може бути в приниженні іншого через обмову, фальшиве свідчення, оббріхування, побиття чи навіть убивство. Той, хто принижує іншого, тим самим вивищує себе. Навіть слухання про чужі слабкості, плітки про гріхи сусідів і колег, – це, зазвичай, просто метод вихвалання самого себе. Найлегше дооцінити себе чи свою групу, знаходячи у своєму оточенні ті чи інші занедбання, моральні й інтелектуальні недоліки. Якщо я зможу виткнути колесі його помилку, то тим самим доведу, що я від нього мудріший, будую своє задоволення на своїй над ним вишості. Цим пояснюється те, що люди так охоче наставляють вуха, щоб почути щось погане про своїх ближніх. [...]

[...] у моєму зіставленні немає всього, що люди цінують, та я вважаю, що в ньому є все, що можна знайти в основах того, що люди цінують. Кожну іншу цінність можна реконструювати як складену з тих елементарних цінностей, які я зіставляю. Це зіставлення – по суті традиційне, а його основні елементи – відомі європейській думці зі стародавніх часів.

Розважаючи питання класифікації цінностей, можна той самий поділ на рядки застосувати до вітальних і духовних цінностей одночасно. Застосований до вітальних цінностей поділ на рядки, здається доволі логічним, а відтак універсальним. Він полягає у розрізненні цінностей власної структури та цінностей зв'язків із чимось назовні. Цінність зв'язків із чимось назовні природно розпадається на цінність зв'язків з особами «такими як ми» та цінність зв'язків з оточенням, що розуміється більш знеособлено [...].

Таблиця 1. Вітальні цінності

Група	Відчуття		Діяння (приклад)		
	Цінності	Відсутності (цінностей)	Безпосередньо споживачі	Підготовчі	Інституція
Стану тіла	Ситість (насичення)	Голод, спрага (пересит)	Споживання їжі, пиття	Виробництво їжі	Сімейне споживання їжі, ресторани
	Тепло	Холодно чи гаряче	Одягання себе	Виробництво вбрання і житла	Одяг, будинки
	Чистота	Сверблячка, липкість	Миття, розчісування	Прання	Лазнички, каналізація
	Здоров'я	Немічність	Відпочинок	Облаштування житла	Медицина, профілактика
	Відпочинок	Сонливість	Відпочинок, сон	Догляд	
	Справність	Втома	Догляд		
	Сила	Біль	Танець, флірт, цілування, секс		Заручини, шлюб
	Зручність (м'якість)	Тисяява, пом'ятість	Світське (товариське) життя, зібрання, приятелювання		Клуби, товариства, організації
	Еротичний екстаз	Пожадливість (хіть)	Заходи, академії		Сім'я, клас, плем'я, нація, партія
	Спільність	Самотність	Декларації, колективні обряди		
	Прийняття своїх	Відштовхування	Конкуренція, віданіє, карання		Влада, привілеї, відзнаки
	Приналежність	Ізольованість	Прийняття, визиск		Монополії, концесії, терор, диктатура
	Ідентифікація	Втрага спільно(с)ти			
Зв'язку з іншими	Відрізнення від чужих	Втрага ідентифікації			
	Домінування	Нехтування			
	Важливість	Відсутність послуху			

Продовження табл 1

Група	Відчуття		Діяння (приклад)		
	Цінності	Відсутності (цінностей)	Безпосередньо спо-живацькі	Підготовчі	Інституція
Зовнішньої ситуації	Авторитет	Підлеглість насиль-ству			
	Сімейна близькість	Туга			
	Безпека	Загроза	Захист, втеча, боротьба		Поліція, армії, дер-жави, війни, трактати
	Впевненість у собі	Острах			Власність, торгівля, страхування, право
	Володіння	Нужда	Накопичення, купівля		
	Панування над речами				
	Успіх	Недостатність	Забави, ігри, діяльність		Спорт, туризм
	Ейфорія діяння	Труд			
	Справність	Нездарність	Демонстрації, спротив		Громадянські свободи
	Експансія	Обмеженість			
	Свобода	Неволя	Напади, анексії		
	Інтимність	Сором			

Таблиця 2. Духовні цінності

Група	Цінності	Відсутності	Споживачькі (підготовчі)	Інституції	Нищівні діяння
Пізнавальні	Знання	Цікавість	Дослідження, пошук	Наука, школи	Обманювання
	Розуміння	Нерозумілість	Тлумачення	Академії, з'їзди	Фальшива пропаганда
Естетичні	Пояснення	Зливування	З'ясування	Теорії, дисципліни	Тенденційні теорії
	Достовірність	Непевність	Підтвердження, верифікація		
	Упорядкованість	Хаос	Творення теорії		
	Порядок	Безлад	Порядкування	Прикраси, мистецтво	Нищення ладу
	Краса	Бридота	Споглядання, творчість	Література, кіно і т.п.	Викликання огиди
Моральні	Гармонія	Разючість		Відтворювання	
	Піднесеність	Насолода		Реставрація	
	Співчуття	Байдужість	Допомога, догляд	Страховки, акції допомоги	Кривдження
	Справедливість	Кривда	Розподіл	Закони рівноправності	Прийняття
	Повага	Зневага	Виявлення поваги, принищення вибачень	Права на свободи	Помста
	Доброта	Злість	Давання, дарування, погодження	Гостинність, звичаї, вибачення	Екстермінація
	Доброзичливість	Недобррозичливість	Самопосвята	Акції примирення	Тенденційні теорії
	Любов	Ненависть			
	Вірність	Зрада			
	Смирнення	Пижа (гординя)	Чисто споглядальні (контемпліційні) переживання, які озовнішуються опосередковано	Культури, релігії	Антикультури, бунт заради бунту
Онтичні (нумінічні)	Надія	Недовіра			
	Віра у сенс	Розпач (безнадія)			
	Гармонія	Сумнів			
	Згода з долею	Претензії до долі			
		Незгода з долею			

Таблиця 3. Емпірична класифікація згідно людської чутливості

Логічна класифікація	Абстрактний поділ	Сфера вігальних цінностей	Сфера духовних цінностей	
			Цінності гумантарні	Цінності нумінічні
Цінності власної структури	Стан структури	Ситість, тепло, чистота, спокій, здоров'я, відпочинок, сила	Пізнання, розуміння, впевненість	Віра у сенс існування
	Функціонування структури	Координація, фізична й розумова справність,	Опанованість, внутрішня гармонія	Прийняття своєї долі
Цінності зв'язків з іншими людьми (особами)	Захоплення	Батьківство, приналежність (афіліація), еротичний екстаз	Повага до інших, відкритість	Віра у сенс долі інших
	Коекзистенція	Домінування, підпорядкування	Справедливість, рівність, самовизначення	Прийняття відмінності інших людей
	Екстенсія	Приналежність, ідентифікація зі своїми, відрізнення від чужих	Поблажливість, благородство примирення, доброта	Надія
Цінності зв'язків з позалюдським оточенням, або трактованим знеособлено	Захоплення	Зручність, безпека	Спостереження краси	Прийняття дійсності буття
	Коекзистенція	Власність, контроль, маніпуляція	Творення глибшого порядку та краси	Смирнення
	Екстенсія	Експансія, воля, економічна та політична свобода	Внутрішня незалежність	

Моральні цінності належать до цінностей зв'язків з іншими індивідами нашого виду, цінності естетичні стосуються оточення, що сприймається як безособове. Онтичні цінності [...], теж можна було б підтягнути під відношення до безособового оточення, але таке класифікування баналізувало б їх суть. Відтак, з онтичних цінностей можна зробити новий стовпчик під назвою «духовні цінності спеціального виду». Так духовна сфера розпалася б на два стовпчики: гуманістичні цінності (істина, добро, краса і порядок) та нумінічні цінності. У такий спосіб виникає таблиця 3.

Розділ IV. Пропозиція ієрархії цінностей

Відчуття цінностей та механізми регуляції

Представлені вище відчуття цінностей впливають на поведінку людей у спосіб, механізм якого можна описати як такий, що більшою чи меншою мірою послуговується символічним мисленням. На одному полюсі стоять безрефлексійні, неконтрольовані інстинктивні поведінки, на протилежному – послідовне реалізування постанов, заснованих на продуманій ідеології. Мовна людська комунікація витворила, зокрема, можливість символічної автокомунікації, що полягає у формулюванні для власного вжитку тверджень, а також прагнень і виразів тиску. Мовне вираження тиску у відношенні до самого себе називається *постановою*. Справність регуляції власного життя за допомогою постанов можна назвати *волею*. Справність формулювання переконаних тверджень, які стосуються своїх переживань, можна назвати *вербальною свідомістю*. [...]

Символічне мислення організовує наше діяння через постанови, які укладаються у певну структуру прагнень або цілей [...] Ця структура може бути більш чи менш однорідна, може більшою чи меншою мірою оперувати загальними та спекулятивними термінами, почерпнутими з якоїсь філософії, методології діяння чи ідеології – індивідуальної або спільної для багатьох людей. Цілі та постанови часто стосуються певного складного стану речей, сумарні уявлення якого є предметом прагнення. Наприклад, молода людина хоче закінчити розпочаті нею вищі студії, і всі її постанови послідовно укладаються в цьому напрямку. Однак, цей опис її прагнення до появи названого стану речей не інформує про те, які цінності вона вбачає в цьому стані речей. Мета «закінчити вищі студії» може бути мотивована відчуттям різних цінностей: цінністю пізнання, цінністю домінування (вибитися в люди) над іншими, які не здатні цього досягти, цінністю почуття власної справності, цінністю здобуття прихильності вибраної особи чи кола [осіб], до якого хоче почуватися долученим, нарешті цінністю можливості цікавої, морально

цінної чи дохідної роботи після студій. Те, яке з відчуттів цінностей має тут головне значення, загалом, не мусить бути виражене у змісті постанов, воно зазвичай не буває (та навіть і не може бути) уповні усвідомлене. Ми часто, шойно після вчинку помічаємо [те], що нами головню керувало. Постанови, як правило, формулюються мовою практичного опису зовнішньої дійсності, рідше – мовою декларованої іншим (чи самому собі) ідеології. Ідеологія абстрактно описує мету прагнень, підкреслюючи один її аспект. Мало є [морально] досконалих ідеологій, які б звертали більшу увагу на мотив, ніж на його наслідок. Людям звичайно бракує навіть достатньо багатой психологічної мови, щоб говорити про свої мотиви.

Тому, у багатьох випадках можна говорити про «показушність» ідеології, чи навіть про ідеологічну облудність, коли патетично висловлювані ідеологічні формулювання слугують лише витворенню певного настрою, в якому легше можна мобілізувати себе чи інших до діянь, які насправді мотивовані зовсім іншими цінностями (які не виражаються, та навіть витісняються з поля свідомості). Звідси аналізи та психологічні чи соціологічні дослідження людських мотивів ніколи не мають підтримки тоталітарних режимів, що спираються на декларовану ідеологію.

Такими чином, можна сказати, що в житті чи в діяльності більшості людей існує певна недовомовленість стосовно мотивів. Ми говоримо не про цінності, а тільки про цілі, як про зовнішню вловимі стани речей, і тільки у цьому обсязі маємо ясну свідомість своїх мотивів та формулюємо постанови. Натомість, відчуття цінностей утворюють «друге дно», ніби глибший пласт наших переживань, пов'язаних із прагненнями. Вони втручаються – безсумнівно та вирішальним чином, але це втручання не відбивається адекватно у сфері вербалізованої регуляції, що становить механізм, який ми власне назвали волею. Зазвичай, зрештою, нашою інтенцією є відчуття одночасно низки цінностей, усього визначеного їхнього переплетення. [...]

Суттю етичного формування свого життя є, ..., свідоме упорядкування власної системи цінностей. Автор цього твору може допомогти шляхом: 1) полегшення вербалізованій самосвідомості різних відчуттів цінностей, 2) пропозиції певної системи цінностей, показуючи всі її сторони. Попередні частини цього нарисув виконували перше завдання. Всі подальші частини виконуватимуть завдання друге.

Особистий характер оцінювального переживання

[...] Незважаючи на схожість оцінок різних (відповідно вразливих) людей, оцінки залишаються індивідуальними та не поневолюють своєю очевидністю – на протигагу до тверджень, які науково описують дійсність.

Кожен переживає індивідуальне прийняття оцінки, або відсутність її прийняття. Оцінка стає чієюсь оцінкою, коли є пережита та прийнята індивідом. Для переживання та прийняття оцінки недостатньо пасивно слухати аргументацію (як це має місце у випадку багатьох наукових тверджень) – тут потрібен споглядальний досвід. Наукові твердження, вочевидь, також спираються на досвід. Досвід спостереження, що є основою науки, легше передати кожній нормально розвиненій людині, його легше описати та відтворити в уяві на підставі опису. Ця легка інтерсуб'єктивна передаваність наукових досвідів становить дефінітивну сутність наукового поведіння. Натомість, оцінки неможливо передати комусь, хто не має споглядального досвіду даного виду. Сліпий не бачить кольорів. Кастрат не знає, що таке еротичний екстаз. Комусь, хто знає кольори та форми, можна схематично та приблизно описати форму та колір незнайомої йому квітки, але навіть найкраща фотографія не передасть усіх деталей, які впливають на наше захоплення квіткою. [...] Подібно важким для передання може бути переживання приниження чи докорів сумління. [...] Натомість, багато вчинків набирають істотного сенсу щойно в усій культурі індивіда чи спільноти в цілому, і звідси – передання морального відчуття вчинку може бути неможливе без багатьох, спільних із співрозмовником, культурних переживань. Зазначені обставини створюють також певну трудність і окреслену специфіку оцінних творів, і особливо етичних робіт. Філософ-етик розвиває свою власну структуру цінностей і деяких оцінок обґрунтувати не може. Зате він може, і повинен, показати зв'язність і наслідки свого способу оцінювання. [...]

Принципи ієрархії цінностей

Описуючи свої оцінки, слід, передусім, зазначити, що аксіологічні оцінки можуть бути поневолююче очевидними тільки у відношенні до конкретних учинків чи станів речей. Загальних правил ми вчимося на наших конкретних оцінках. Загальні правила ми творимо у властивий собі, самостійний і автентичний спосіб тоді, коли абстрагуємо їх зі своїх конкретних оцінок. (Останні не мусять стосуватися пережитої наяву дійсності – вони можуть так само добре стосуватися ситуацій уявлених. Ми не всього можемо знати, щоб мати про це [своє] судження. Багато речей достатньо уявити.) [...] При цьому, узагальнення у філософії має дещо інший характер, ніж в емпіричних науках. Тут не досліджується статистично велика кількість випадків, зате робляться аналітичні спроби виявити в типових випадках те, що може бути для них суттєве, і охопити це загальним законом.

Основний ієрархічний закон, який водночас структуралізує мої оцінки – це переконання, що духовні цінності є вищою формою людських

прагнень, ніж цінності вітальні. Більш *explicite* цю вищість виражають наступні тези:

I. Кращим (ціннішим) здається людське життя (фрагмент життя, рішення), в якому, крім прагнення до вітальних цінностей, виступає прагнення до цінностей духовних.

II. Кращою (ціннішою) здається відмова від вітальних цінностей, якщо за її допомогою можна досягнути цінність духовну, аніж відмова від духовної цінності заради досягнення цінності вітальної, коли немає можливості гармонійно досягнути обидві цінності.

III. Життя (фрагмент життя, рішення) здається тим кращим (ціннішим), чим більше виступає в ньому прагнення до духовних цінностей.

Крім зазначених принципів, часом здається, що серед самих вітальних цінностей, як і серед цінностей духовних, можна також прийняти певні ієрархічні зв'язки. Так, наприклад, цінності етичні та онтичні на загал можуть здаватися важливішими від пізнавальних і естетичних, але цього роду принципи справляють враження радше дискусійних. [...]

Вітальні позиції та їх перевершення

Розважмо типові поведінки, в яких беруть гору вітальні цінності, та побачимо, як вітальні позиції бувають збагачені духовними цінностями. Хтось (назвемо його А) повертається голодний до рідного дому, бачить на столі приготований окраєць хліба, відразу бере його та починає їсти, не помивши рук і навіть не знявши верхнього одягу. Тоді він керується тільки цінністю насичення. Якщо ж А спершу зніме черевики, скине плащ і помие руки, тоді він керується ще зручністю та здоров'ям тіла. Якщо він сховає черевики у тумбу для взуття та плащ до шафи, а не кине аби де – тоді він керується ще й порядком, естетикою. Якщо ж А ще пошукає інших людей у домі та їх привітає – то керується ще повагою до співмешканців. Якщо, при цьому, він запитає, хто собі приготував цей окраєць хліба та чи можна його з'їсти чи поділитися – то він керується ще й справедливістю (бо можуть бути інші такі ж голодні), або й добротою (якщо, наприклад, турбується про здоров'я когось із співмешканців так само, чи й більше, ніж про своє власне). Чергове збагачення схеми поведінки особи А презентують щораз цінніші реакції, згідно з названими у попередньому пункті принципами. Можна ще далі розвивати той самий приклад, додаючи щораз більше цінних елементів. Якщо А, попри те, що голодний, постановить ще приготувати спільний обід, тоді він проявляє ще більше доброти. В кінці А, споживаючи обід із сім'єю за естетично накритим столом, у милій атмосфері (проголошуючи, наприклад, символічний тост на честь прабабці), може навіть виражати цінності, названі вище онтичними. [...]

Девальвація духовних цінностей та їхні видимості

Реалізація духовних цінностей переповнена багатьма тенетами, в яких можна заплутатися. Часто буває нелегко відрізнити справжню заангажованість у якусь цінність від заангажованості, що стала лише видимістю.

Наприклад, ми дізнаємося, що хтось (назвемо його N) є відомим працівником науки. Про нього кажуть, що у життєвих справах він цікавиться тільки рекомендаціями гігієни, завдяки яким може інтенсивніше працювати науково. Занедбує, при цьому, контакт із сім'єю. Чуємо також, що про політику висловлюється легковажно і його не обходить те, що діється в оточуючому його суспільстві. Наведені вище відомості можуть викликати у нас надто поспішні оцінки. Вони, по суті, допускають низку варіантів.

Можливим є, зокрема те, що N, по суті – людина дуже глибока, з великим інтелектом, хоча трохи звуженими зацікавленнями. За сучасного стану спеціалізації, бажаючи просунути вперед людське знання, треба зосередитися на якомусь одному питанні, а значить треба обмежитися. Тоді людина в інших галузях стає наївною, неотесаною і просто смішною. Не помічає простих речей і справляє деколи враження цілковитого дурня. Допущена до керівної посади, вона може робити самі «ляпи», або дати водити себе за ніс хитрунам, мафіям та кар'єристам. N дбає про своє здоров'я, бо просто був вихований у певних раціональних гігієнічних правилах і, маючи слабкий організм, тільки завдяки цьому бережеться від хвороб та немічності. Занедбує контакт із сім'єю, бо не може знайти спільної мови, хоча багато разів пробував, і від цього страждає. N, можливо, глибоко переживає нужду людей на світі та вважає, що його суспільство, загалом, ще не є у дійсно поганій ситуації, порівняно з країнами, де люди справді помирають від голоду та внаслідок цього поширюються хвороби та психічні несправності. Та, оскільки він сам здає собі звіт у тому, що не підходить для практичної діяльності, тому відсторонюється від неї і навіть особливо не цікавиться політикою, бо й нащо морочити собі голову тим, на що і так не має ніякого впливу; не вміє тут нічого зробити, щоб хотів, а у своїй галузі має великі досягнення.

Проте, можливий також і інший варіант, а саме – що N, по суті – це дрібний кар'єрист. [...] Знає, від чого залежить кар'єра, знає актуальні моди та настрої у наукових колах. Знає також, кого критикувати, а з якими групами людей краще не задиратися. [...] Наукові проблеми його і далі цікавлять, але він їх бачить, власне кажучи, вже через призму конкуренції, досягнень, великих проривів, виступів на конгресах. Стримується від мислення на серйозні теми поза своєю спеціальністю – для того, щоб усю свіжість думки могли витратити на те, що приносить успіх. Тому відмахується від проблем країни чи людства, а щоб приду-

шити докори совісті з цього приводу, про все виражається легковажно й охоче зауважує глупоту та нонсенси політики та суспільного життя. [...]

У другому варіанті пізнавальні цінності зійшли для N на задній план. На етичні й онтичні цінності він старається не зважати, а все інтелектуальне життя є для нього тільки тереном боротьби за домінування, за матеріальні зиски, за безпеку та комфорт. Відтак, N тоді справді живе вітально-тваринними цінностями, а не цінностями духовними, як можна було б думати, виходячи з його професії.

[...]

Розділ V. Етика міжперсональних стосунків

Аксіологія і етика

Досі нас цікавили життєві вибори у найширшому розумінні. [...] Згідно з тезами попереднього розділу, такі вибори підлягають оцінюванню. Той, хто купує найдорожчий крем для гоління замість книжки, вибирає вітальну цінність, відмовляючись від пізнавальної; той, хто відмовляється від дефіцитного крему щоб купити цікаву книжку, яка теж закінчується в продажі, вибирає пізнавальну цінність і, згідно з тезами попереднього розділу – поступає цінніше.

Такого роду виборів деякі автори взагалі не зараховують до етики, хоча вони також стосуються проблеми «як жити?». Тому, можна розрізнити етику у широкому сенсі, яка називається також аксіологією (нею ми займалися досі), та етику у вузькому сенсі, яка виразно стосується міжперсональних стосунків. Виникає питання: чи названих у попередньому розділі принципів примату духовних цінностей над вітальними досить для обґрунтування етики міжперсональних стосунків?

У сфері стосунків між людьми ми вирізнили у II розділі три цінності: повагу, справедливість і доброту. У їхньому впровадженні в тканину суспільного життя та реалізації у власному житті полягає зміст морально доброго життя. [...] Варто назвати основні способи реалізації цих цінностей..

Повага

Повагу в індивідуальному житті ми виражаємо символічними вчинками: жестами та словами, поклонами та привітаннями, але також не перериванням розмови, запрошеннями [людей] до себе додому, проханнями зайняти місце, деколи – подарунками, наданням послуг і дякуванням за послугу.

Повага, як моральна цінність, пов'язана з нумінічною цінністю прийняття іншої людини, що є частиною згоди на оточуючий світ. Якщо ми приймаємо іншу людину, акцептуємо її, незалежне від нас, існування, тоді

мусимо визнати, передусім, її свободу діяння, не нав'язувати їй власних схем, допустити її індивідуальний розвиток, визнати відмінність поглядів і переживань. Звідси випливає толерантність і невтручання в чужі справи.

У колективному житті повагу до кожного індивіда може виявити і кожен окремий індивід, і колектив – через свої закони та інституції, а також через своїх офіційних представників. Вираженням поваги у колективному житті є право свободи слова, свободи зібрань, свободи культу, свободи пересування, вибору професії, ініціативи і т.д. Про повагу можуть також свідчити забезпечені індивіду колективом матеріальні умови – як можливість лікування, освіти, допомога матерям і сім'ям. Сюди ж відноситься також самоврядність вищих навчальних закладів, місцеве та заводське самоврядування – все те, що часто називається суб'єктністю громадянина та означає, що він є справжнім діяльним суб'єктом, а не предметом дії контролюючих його органів, не матеріалом для «обробки», не об'єктом формування та тиску. [...] Про державу чи організацію, в яких всіляка спонтанність погано сприймається владою чи громадською думкою, там, де всі колективні діяння мусять керуватися контролюючими органами, а публічні виступи – узгоджуватися з відповідними авторитетами, ми скажемо, що в такій організації немає поваги до індивіда, незалежно від того, чи ця організація має найвищі політичні, економічні чи релігійні цілі, [чи ні].

Оскільки кожна людина прагне бути поважаною іншими людьми, бо у проявах поваги з боку інших бачить підтвердження різних власних цінностей, тому люди часто об'єднуються в групи, в яких виявляють взаємну повагу та переважно нехтують членами відмінних груп. Нехтування, зневага та визиск є проявами відсутності поваги. Прояви поваги виключно до «своїх» та відсутність поваги до «чужих» показує, що ми маємо справу не з повагою як духовною цінністю, а з певною формою ідентифікації, яка належить до вітальної сфери.

Справедливість

Справедливість ми реалізуємо, головню, шляхом егалітарного розподілу. Рівність розподілу [благ] розуміється, зазвичай, не механічно, а як пропорційність до потреб. Якщо хтось більше працює, то добре є дати йому більше їжі для правильного відновлення організму. Отже в основі справедливості міститься інтуїція рівності.

У багатьох суспільствах є звичаї особливого вшановування чи винагороджування винятково заслужених індивідів. Однак, це нелегко обґрунтувати етично. Як винагороди за досягнення, так і покарання за провини – мають у собі елемент інструментального трактування людей. Вони є заохочуванням до трудних звершень і відлякування від злочи-

нів. Проте заохочування, як і відлякування, які спираються на нагороди та покарання – апелюють до вітальних цінностей, тоді як правильним мотивом людської поведінки повинні бути, радше, духовні цінності. Інструментальне трактування індивіда проявляється тоді, коли ми усвідомлюємо, що героїчний індивід своїм учинком посвячується для спільноти, або здобуває спільноті щось, що повинно бути здобуте колективним зусиллям. [...]

Справедливість означає не привілеювання нікого та не приниження нікого. Інтуїції справедливості та поваги – пов'язані та підтримують одна-одну. Можна вважати, що навіть допущення [когось] до самостійності та самовизначення теж впливає зі справедливості – з того, що ми хочемо дати іншим стільки ж свободи, скільки самі прагнемо мати.

[...]

Доброта

Доброта – це турбота про кожную зустрінуту людину. Сьогодні можна сказати простіше – турбота про кожного. Адже кожного ми можемо охопити своєю турботою, коли цікавимося тим, що діється в усьому світі. Повага та справедливість також мають свій глобальний вимір – навіть очевидніший, ніж доброта.

Ми турбуємося, насамперед, про найближчих. Якщо ті є недолугі, тоді своєю турботою ми охоплюємо всі їхні потреби. Кожному трапляється також потурбуватися про когось випадково зустрінутого, незнайомого чи й зовсім чужого. Нами керує доброта, коли ми оточуємо когось опікою, передусім, заради нього самого, не порівнюючи цієї ситуації з ситуацією інших. Опіка може виникати також із почуття справедливості. Якщо когось спіткало нещастя, ми можемо прагнути вирівняти його шанси, беручи його під особливу опіку.

Окрім турботи, важливим вираженням доброти є пробачення чужих провин. У пробаченні до голосу доходить моральна інтуїція, виразно відмінна від справедливості. Пробачення можна вважати навіть таким, що суперечить ідеї рівності. Якщо, зокрема, хтось зробив щось погане, то ідея рівності у певній версії навіює прагнення, щоб винуватця зла також спіткало щось погане. Тоді наступить вирівнювання. На ідею такого «вирівнювання» спирається помста. Тому відмова від помсти є актом доброти, що не зводиться до справедливості. Крім того, справедливість схиляє до заспокоєння, радше, лише основних чужих потреб. Натомість, від доброти ми деколи хочемо зробити комусь «надпрограмову» приємність.

В суспільному житті інституції опіки над бідними, інвалідами, неповносправними, невиліковно хворими – становлять колективну реалізацію доброти. Інтуїція справедливості стосується радше людей більш-

менш нормальних, від яких можна колись сподіватися якоїсь користі (або які колись були корисними). Тому, можна також вважати, що розподіл згідно з потребами є більше справою доброти, а зі справедливості впливає тільки розподіл згідно виконуваних функцій і девіз, що справедливим є, коли хто не працює – то краще хай не їсть.

Ситуативні правила

Описані вище моральні цінності суспільних стосунків і людських учинків особливо сильно виходять на яв у певних визначених типах ситуацій. Здається, що у певних ситуаціях ми особливо сильно відчуваємо морально позитивну цінність одних учинків і негативну цінність інших. Відтак, для деяких ситуацій можна описати виразно цінний спосіб поведінки у вигляді відповідного правила. Можна вважати, що декалог Мойсея є набором саме таких ситуативних правил. [...] Наприклад, заповідь «Шануй батька твого і матір твою» означає: в ситуації, в якій ми виступаємо як діти, добре є виразити повагу своїм батькам. «Не кради» [означає]: у ситуації зіткнення з чужою власністю погано є прагнути до її привласнення. «Не свідчи неправдиво проти ближнього твого» [означає]: у ситуації, в якій наше фальшиве висловлення може комусь зашкодити, його висловлювання є, безперечно, погане.

[...]

Багато моралістів подає приклади інших ситуацій, в яких певні моральні оцінки здаються дуже очевидними. Погано є не тільки говорити фальшиві речі, які можуть комусь зашкодити (як це говорить заповідь декалогу), але погано також говорити речі правдиві (доноси), які можуть бути використані людьми з бажанням зашкодити. Погано є знущатися над слабким і побитим і т.д.

Далі я хочу навести ще кілька видів ситуацій, в яких першість деяких моральних цінностей можна легко відчутти.

Етичні цінності здаються основними, передусім, у ситуації, коли вони явно попираються. Тоді можна мати враження, що найкращим вибором є, спершу усунути етичні занедбання, та лише потім – старатися про інші цінності, або про етичні цінності в іншій сфері.

[...]

Першість етичної цінності справедливості в ситуації розподілу

У ситуації розподілу (дистрибуції) ми перебуваємо тоді, коли якесь благо, цінне та бажане для багатьох осіб, ми можемо розділити у спосіб, який залежить від нас. [...] Розподілюваним благом може бути як благо вітальне, так і благо духовне; це може бути як безпосередньо відчуване благо, так і умова для інших благ, полегшення у їх досягненні чи стра-

хування себе від зла. Розподіленими бувають продукти харчування, одяг, квартири, гроші, технічні пристрої, засоби пересування, але також безпека, визнання, участь у самовизначенні, насолоди, інформація, всілякого роду послуги, привілеї, які звільняють від прикладання зусиль, уберігають від страждань і турботи про майбутнє.

Зазвичай кожен, хто володіє якимсь благом, яке не було порівну поділене, зникає до нього і трактує володіння ним як природну річ, легко також зникає до того, що інші цим благом не володіють. До якоїсь міри на світі є так, що один володіє благом А та не має блага В, а другий має лише В та не має А. Сама природа наділяє людей дуже по різному, хоч би силою, здоров'ям або здібностями до тієї чи іншої діяльності. Ці констатації не повинні, однак, слугувати виправданням кривдятих нерівностей, на які ми можемо впливати. Природу ми теж стараємося виправляти та згладжувати нерівності, викликані катастрофами природи.

Задумуючись над ситуацією розподілу, ми маємо на думці блага, які за своєю суттю розподіляються між іншими, тобто блага, щодо яких ми чуємося не стільки володарями, скільки дистрибуторами. У цій сфері є певні патології. Дистрибутори-чиновники часто поведуться так, ніби вони – приватні власники благ, які є державними або суспільними. [...]

Залишаючи, на узбіччі проблему «коли ми повинні почуватися дистрибуторами?», слід поставити собі питання: «як розподіляти блага?». Давно відома відповідь звучить: «добре є потребуючим розподіляти однаково». Етичну цінність такої поведінки називаємо справедливістю. [...] Тепер у європейських і багатьох інших суспільствах панує переконання, що все, що залежить від людських рішень, повинно людьми справедливо розподілятися. Часто ми навіть беремо під увагу не актуальне почуття цінності чи потреби, а потенціальне. Вважаємо, наприклад, що кожен повинен мати ті самі можливості освіти, розвитку індивідуальної політичної, суспільної та господарської діяльності, відпочинку, подорожування ..., участі у регіональному самоврядуванні та у співуправлінні країною, хоча відомо, що не кожен такою ж самою мірою відчуває охоту до навчання, відвідування чужих країн чи участі в політичному житті. Однак, ми вважаємо, що якби хтось раптом набрав такої охоти, хоч актуально її не має, а шлях до її реалізації був би для нього закритий, тоді він був би явно скривджений. Тому вважаємо, що всі види громадянських привілеїв і свобод повинні бути рівно розділені між усіма, хто може їх захотіти.

Мені здається, що ситуація розподілу (дистрибуції) – це універсальний тип суспільної ситуації, до якої можна звести більшість явищ суспільного життя, а названий у цьому пункті принцип справедливого розподілу є основою вірних етичних рішень у майже всіх питаннях суспільної етики. [...]

Закінчення

[...]

Межі тиску

Суспільні структури витворюють, ..., певні форми тиску спільноти на індивіда. Ці натиски формують наше життя із раннього дитинства. Кожен проходить через певні форми ініціації, його приводять у дошкілля чи школу, вводять чи підготовляють до професійної активності. Професію людина часто обирає собі сама, але необхідність взятися за якусь професію нав'язується спільнотою (сім'ї), яка розуміє умови життя.

Отже не кожний примус заслуговує на засудження. Тиск у людському житті є необхідним явищем. Тиск сили в житті всіх тварин є формою комунікації та вдосконалення колективного буття. Крім зовнішнього тиску існує тиск внутрішній, самопримус, тобто вольова регуляція, необхідна в людському житті, що відрізняє нас від інших тварин, які діють лише спонтанно та інстинктивно. [...] Без самопримусу до зусилля, тобто без праці, яка є не радісною творчістю, а трудним змаганням із тягарем матерії, людина не пережила б випробувань своєї історії. [...] Етичну проблему, пов'язану з примушуванням, можна сформулювати у вигляді питання: «коли (або до чого) є добре примушувати себе та інших?». Найширша відповідь: 1. Добре є кожного примушувати до всього, що добре. Вужчі відповіді можуть звучати так: 2. Добре є примушувати кожного до не завдавання шкоди іншим і до рятування від біди, та не слід примушувати чинити добро, яке не є необхідним. 3. Добре є примушувати до не завдавання шкоди іншим, але ми не маємо права примушувати до самопожертви, навіть, якщо вона становила б для когось порятунком від нещастя, бо всіляка самопожертва має бути добровільна. 4. Ми маємо право примушувати когось тільки до такого доброго поведіння, що його становить обґрунтоване суспільне очікування, яке кожен повинен розуміти. 5. Ми можемо примушувати [когось] лише до того, що [цей] «хтось» сам визнав добрим, і тільки тимчасово проявляє слабкість у його виконанні.

Найвужча відповідь говорила б, що примус може бути лише певним посиленням чистішої волі, що запобігає тимчасовим слабкостям і хвилевій непослідовності. [...]

Ідеалістична етика як форма інтелектуального самопримусу

[...] багато людей хотіли б бути інтелектуально примушеними до прийняття певних етичних суджень. Вожді ідейних організацій хотіли б не тільки для власного використання оперувати невідпорною аргументацією. З цих прагнень виводиться певний тип мислення, який можна вважати змішуванням аргументації з чиненням тиску. У європейській культурі [...] ми змалку привчаємось витворювати та сприймати натиски ...

за допомогою мовних зворотів. [...] В нашій культурі імпресивні звороти входять у саму структуру філософських творів. Типовим імпресивним заходом у філософії є, наприклад, вживання звороту «права людини», чи поняття «людська гідність». Сенс цих зворотів легко інтерпретувати як виразно імпресивний. «Хтось має людську гідність» означає «повинен поважатися як людина», а зворот «має право до А» означає «А повинно бути йому гарантоване».

У філософському мисленні виступає явище творення ніби своєрідного «протезу» для людської дефектності – компенсаторних механізмів, які через самопримус дають переживання, подібне до раціональної впевненості. Генезу одного з таких девіаційних механізмів можна описати наступним чином.

Вихідним пунктом є така своєрідна людська риса як творча уява. З неї народжуються найцінніші речі, але народжується також і те, що можна назвати ідеалізмом, як певна пізнавальна позиція сумнівної цінності. Так можна кваліфікувати надто сильну прив'язаність до ідеальних уявлень та приписування їм незалежного буття. Зокрема людина, ймовірно як єдина тварина, володіє фантазією, тобто вмінням уявляти собі речі (стани, властивості), яких немає. Уявляє собі стани, в яких вона могла б зазнавати максимальної сатисфакції, почуття рівноваги, гармонії чи актуальності своєї поведінки. Людина здатна творити уявні структури, проекти, програми нових інституцій, неіснуючих будівель, невідомих способів поведінки. Що більше, ці уявні структури вона здатна оцінювати, ставитися до них емоційно. Звідси, їхня реалізація (чи уникнення) стають мотивом діяння. Позитивно оцінювані чи відчувані уявлення неіснуючих речей стають метою діяльності. [...] Ідеальним взірцям відповідають модальні мовні формули, що виражають повинність: «треба», «повинен», «обов'язок», «закон», «мусить», «необхідно». Ці слова служать і для здійснення натиску, подібно як наказова форма дієслова. Тиск – це невід'ємний елемент людського стилю колективного співжиття, який пояснюється не тільки домінуванням, але власне також прагненням до ідеалів. Звідси такою важкою етичною проблемою є обмеження тиску.

Отож, я гадаю, що певні форми мовної персоніфікації повинностей є ідеалістичною девіацією філософської думки і творять отой «протез» почуття необхідності. Вона полягає в уявленні собі ніби нової та важливої форми існування, яку можна назвати «повиннісним існуванням». Цій формі існування навіть надається особливо високий ранг – необхідності. Цим шляхом формується також ідеалістичне поняття цінності. Цінністю є не стільки «те, що є», скільки «те, що повинно бути».

Ідеалістичне мислення [...] полягає у пошуку не того, що є, а того, як повинно бути. Тут основними актами щодо дійсності є акцептація, що по-

лягає у ствердженні, що є так, як повинно бути, або неакцептація, що полягає у ствердженні, що не є так, як повинно бути. У те, що повинно бути, а що – не повинно, людина заангажована морально. Звідси – боротьба за те, що повинно бути, стає девізом життя [...] Натомість, згода на те, що бути не повинно, становить найвище моральне падіння людини.

Ідеаліст,..., живе згодою на ідеал і незгодою на дійсність. Він зберігає свою гідність, коли погоджується лише на те, що повинно бути, та не погоджується на те, чого бути не повинно. Якщо він акцептує щось, що бути не повинно, то втрачає внутрішню гідність. Тому, з ідеалістичним мисленням пов'язується зневага до людей, які відходять від ідеалу.

Принциповим видом ідеалістичної форми переживання необхідності є ономатоїди¹: «права людини», «моральний обов'язок», «людська гідність». Оперуючи ними, ми маємо схильність інакше бачити цінності, ніж я це описую... Для мене, наприклад, цінною була згода на свою долю. А в ідеалістичній позиції є тільки згода на мій ідеал, натомість до правила належить претензія щодо долі.

Є природнім, необхідним і неунікним, що люди хочуть, аби дійсність змінювалася згідно з їхніми прагненнями, що вони про це стараються та до цього прагнуть. Проте, існує принципова різниця між висловом «я хочу, щоб було так і роблю всілякі зусилля, щоб так було», та висловом «повинно бути так і так». Перший є нав'язуванням програми собі, друге є претензією до оточуючого світу. Переходом від першого до другого є поставлення себе понад дійсністю, узурпація для себе статусу Бога. Якщо хтось говорить «на світі не повинно бути хвороб, воєн, насильства», то його можна спитати: «а звідки ти знаєш, що повинно бути так, як ми хочемо?». Ми б так хотіли, але що це значить, що «так повинно бути»? Можна вважати, що зайці повинні бути зеленими як трава і лише восени сірими, що зуби не повинні псуватися, що люди повинні все між собою узгоджувати мирно... Отож ідеалізмом можна назвати приписування онтологічного статусу цього типу побажанням. Ідеалізмом є... віра, що поза нашими побажаннями у цих зворотах ми виражаємо якусь незалежну від нас «зобов'язуючу» дійсність. Цю віру можна звести до парадоксу, бо як-не-як, шукаючи те, що повинно бути, ми легко доходимо до того, що не тільки зуби не повинні псуватися, але й узагалі, люди повинні не старіти та жити вічно. Існує, звичайно, різниця між висловом, що «люди повинні жити вічно», та висловом, що «люди повинні жити чесно». На перше ми не маємо впливу, а на друге певний вплив маємо. Отже, якщо віримо, що людина сама вирішує про свою

¹ Ономатоїд – ілюзорна, безпредметна, порожня назва, яка не має десигнатів (не є знаком жодного існуючого предмета): напр.: „гірський підводний човен”, „бабця Гаррі Поттера”, „квадратне коло” тощо. (пер.)

поведінку, то можемо чинити на неї певний тиск, щоб вона жила чесно, серед іншого – власне через висловлення, що «повинна жити чесно». Реалізмом можна назвати погляд, що у вислові «повинен» не криється нічого більше, крім цього індивідуального тиску і моїм загальним переконанням, що чесне життя кожної людини є цінне, без огляду на те, чи вона його також цінує, а також, чи це приносить комусь яку-небудь користь. Натомість утилітаризмом є віра в те, що за нашими «побажаннями» приховується якась безумовна, необхідна зобов'язуюча дійсність, а відтак, що «людям щось належить», що «права людини» десь бутують із необхідністю, а не тільки є побожними побажаннями.

Зобов'язуючі цінності в ідеалістичному представленні стосуються трьох сфер: 1. моєї ситуації; 2. моєї поведінки; 3. суспільної ситуації. Для себе, подібно як і для інших, я вимагаю достатнього споживання, свободи, справедливості та умов розвитку. [...] Кожному належить «гідний» стандарт споживання. Повага належить тим, які поступають гідно. Я маю право мати претензії до тих, хто поступає неправильно. Взагалі, якщо якийсь фрагмент дійсності не відповідає взірцям, то виникає претензія до нього чи до його причини. Те, як повинна виглядати моя ситуація в цьому світі – є основою для претензій. Моральне життя складається з виконання своїх повинностей і боротьби за реалізацію претензій.

Цей тип мислення, до якого я заявляю свою недовіру, розвинувся у європейській думці упродовж трьох останніх століть. Він не пов'язаний із жодним світоглядом. Він виступає однаково, як у світській думці, так і християнській. В основах етики, які я представив, я хотів від нього звільнитися.

Згода на людське буття

[...] Людина – єдиний вид, в житті якого виразно виступає елемент духовної культури як форми життя, яка стає важливіша від біологічної матерії існування. Тварини живляться ..., спираючись на переживання емоцій голоду, апетиту та інші організмові почуття і суспільні емоції. А от людина свої фізіологічні почуття оточує ідеологією і культурним церемоніалом. [...] Може не прийняти їжі, поданої у принизливий спосіб. Прагне, щоб прийняття їжі було елементом єднання, а деколи навіть тим, що веде до трансцендентних цінностей. Тварини встановлюють у стаді ієрархію сили, що забезпечує порядок [...] Людина ж прагне, щоб суспільний порядок став виразом поваги до людських цінностей кожного індивіда. Хочє втілювати ідеали рівності, справедливості та опіки над слабшими, які не зводяться до виживання стада. [...] Тваринне прагнення до стадної ідентифікації, спільного виживання та експансії, веде до стадної етики, яку людина часом переступає. Стадна етика пропо-

відує дискримінацію чужих, творить суспільство закрите та вороже до тих, кого не вдається ідентифікувати як своїх. А людина здатна цілком безкорисливо співчувати неприятеливі та допомагати вижити іншій людині чи тварині. Поступаючи таким чином, вона часто наражає своє власне буття [на небезпеку]. Більш одухотворені люди та суспільства є також і більш крихкі й уразливі. Того, хто не проштовхується, кожен може відіпхнути та зайняти його місце. Тварини деколи реалізують дуже складний сексуальний ритуал, проте ... реалізована ними програма має лише чисто вітальний сенс. У цій програмі [...] партнери змінні, а відтак знеособлені та є лише набором збудників. Людина ж виходить за межі цієї програми та старається дійти до особистості, ніби до «речі в собі» у її неповторності. [...] В усіх формах своєї тваринної діяльності людина перевершує тваринність своєї кондиції, прагнучи своєї культурою (своім смаком і тактом) до реалізації цінностей. Крім того, людина творить сфери діяльності, зовсім не пов'язані з продовженням тваринної екзистенції – такі як безкорисливі пізнавальні дії, мистецтво та релігію.

Та все-таки те, що є специфічно людське, що переростає наше тваринне буття, не є таке помітне і відчутне, як матеріальна конкретика тваринного існування. Якщо своїм ідеям ми навіть даємо матеріальний вираз, то все, що б не залишилось як тривкий слід духу, страждає недовомовленістю, фундаментальною неясністю вираження. Дух помітний лише опосередковано. Завжди можлива інтерпретація, що баналізує. Трансценденція очевидності не має. Людина має мить ясних почуттів, але потім знову її шлях покривається туманом.

Трагізм людської долі проявляється вже у самому явищі існування прагнень. Коли людина чогось прагне, це зазвичай означає, що вона уявляє собі новий стан, цінніший від теперішнього. Тим самим вона вже перевершує тваринний рівень. [...] Людина часто прагне чогось, чого актуально ніколи немає, і що вона лише собі уявляє. Бажаний новий стан не присутній зараз. Що більше – його не вдається викликати безпосередньо. До нього треба обтяжливо прямувати. Прямування означає зусилля примушувати себе. Означає ту роботу, до якої тварини нездатні, означає долання інертності своєї натури, спрямування діянь, перевершування досягнених рівнів.

Перед кожним із нас стоїть проблема згоди на цю людську кондицію, якої ми не вибирали, і яка ставить перед нами завдання та стає ніби екзаменом з нашої людяності.

Переклад Олега Гірного

Анджей Гжегорчик. Попытка содержательного описания мира ценностей и её этические последствия

В работе представлен очерк последовательной и компактной системы философской этики, опирающейся на психологично-феноменологическое проникновение в структуру человеческих ценностей. Продолжая традицию рационалистической философии Львовско-варшавской школы, автор методологически различает описание, оценку и норму (требование), а также рассматривает проблему психологического давления. В отличие от традиционного стиля этических трактатов, автор различает описание как основу научного текста, описание и оценку – как этического, описание, оценку и давление – как педагогического или пропагандистского, выбирая этический стиль изложения, ограниченный описанием и оценкой. Для регистрации автор выбирает т.н. «аутотеличные» ценности, а также учитывает связь между ощущением ценности и ощущением её отсутствия (потребности), являющуюся одним из принципов регистрации. Классификация ценностей реализуется по принципу их деления на ценности витальные и духовные. К ней автор добавляет классификацию ценностей согласно человеческой чувствительности, разделяя их на ценности собственной структуры, связей с другими людьми и связей с внечеловеческим окружением. В контексте представленной рационалистической системы этики, автор обсуждает проблему идеализма, реализма и утилитаризма, а также значение символического мышления, выражающегося в виде т.н. «постановлений».

На основе разработанных классификаций автор формулирует основной иерархический закон этики и рассматривает конкретные ситуации, иллюстрирующие его выполнение и нарушение (как напр., ситуации превышения витальных позиций и ситуации девальвации духовных ценностей), а также формулирует ряд т.н. «ситуативных правил» морально доброго (этичного) поведения.

Печатается со значительными сокращениями.

Ключевые слова: описание, оценка, норма, давление, витальные и духовные ценности, классификация, иерархический закон, ситуативные правила.

Andrzej Grzegorzczuk. Attempted Content Descriptions of the World of Values and its Ethical Implications

The paper presents an essay of a compact system of philosophical ethics, based on the psychological and phenomenological penetration into the structure of human values. Continuing the tradition of the rationalist philosophy of the Lviv-Warsaw School, the author makes methodological distinctions: description, evaluation, norms and requirements – and also considers the problem of psychological pressure. Unlike the traditional style of ethical treatises, the author strictly distinguishes the description as the basis of the scientific text, description and evaluation – as ethical and description, assessment and pressure – as pedagogical or propagandistic, choosing a purely ethical style of presentation,

limited description and evaluation. For registration the author chooses the so-called “Auto-titel” values, and also takes into account the connection between the sense of value and the sense of its absence (needs), which is one of the principles of registration. Classification of values is carried out on the principle of their division into the values of the living room and spiritual values. To her, the author adds a classification of values according to human sensitivity, dividing them into the values of their own structure, connections with other people and connections with non-human environment. In the context of the submitted rationalist system of ethics, the author discusses the problem of idealism, realism and utilitarianism, as well as the significance of symbolic thinking, which is expressed in the form of so-called “Resolutions”.

Based on the classifications made, the author formulates the main hierarchical law and examines specific situations that illustrate his observance and violation (for example, situations of overcoming the welcome positions and the situation of the devaluation of spiritual values), and also formulates a series of so-called “Situational rules” of morally good (ethical) behavior.

Reprinted with significant reductions.

Key words: *description, estimation, norm, pressure, living and spiritual values, classification, hierarchical law, situational rules.*

Анджей Гжегорчик (1922-2014) – видатний польський логік і філософ, продовжувач знаменитої Львівсько-варшавської логіко-філософської школи, член міжнародного Інституту філософії в Парижі, Міжнародного інституту філософії в Німеччині та Польській академії наук, «doktor honoris causa» Університету Блеза Паскаля в Клермонт-Ферран (Франція), викладав в Голландії та Італії. Він є автором 20 книжок та близько двохсот інших наукових публікацій, у тому числі перекладених і виданих українською мовою, великий друг України.

Andrzej Gzegorzcyk (1922-2014) is an outstanding Polish logic and philosopher, the successor to the famous Lviv-Warsaw School of Logic and Philosophy, a member of the International Institute of Philosophy in Paris, the International Institute of Philosophy in Germany and the Polish Academy of Sciences, «doktor honoris causa» at the Bleza Pascal University in Claremont-Ferrand (France), taught in Holland and Italy. He is the author of 20 books and about two hundred other scientific publications, including translated and published in Ukrainian, a great friend of Ukraine.